

УДК: 371.315

Ясінський М. М. к.і.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ОБРАЗИ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО У ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА

***Анотація.** В науковій праці досліджено основні етапи історичної образотворчості поезій Т. Шевченка. На підставі фактологічного матеріалу автор спростовує окремі погляди науковців-істориків і про наявність у поетичних творах Т. Шевченка результатів виконаного ним наукового аналізу історичного минулого України, і про відсутність глибинного історичного розуміння історії рідного краю. На думку автора, Т. Шевченко у своїй творчості досяг найвищого рівня досконалого образного сприйняття та відображення історії. Його твори постають неперевершеними образами буття українського народу.*

***Ключові слова:** Т. Шевченко, історичні образи, образознавство.*

***Аннотация.** В научном труде исследованы основные этапы исторического образотворчества поэзий Т. Шевченко. На основании фактологического материала автор опровергает отдельные взгляды ученых-историков как о наличии в поэтических сочинениях Т. Шевченко результатов совершенных им научных анализов исторического прошлого Украины, так и об отсутствии глубинного исторического понимания истории родного края. По мнению автора, Т. Шевченко в своем творчестве достиг наивысшего уровня совершенного образного восприятия и отражения истории. Его сочинения являются непревзойденными образами бытия украинского народа.*

***Ключевые слова:** Т. Шевченко, исторические образы, образование.*

***Annotation.** In the scientific work fine arts historical milestones of T. Shevchenko's poetry are studied. Based on the factual material the author refutes the views of some scholars and historians about the presence in T. Shevchenko's poetry results of his scientific analyze of the historical past of Ukraine and the lack of deep historical understanding of the history of his native land. According to the author, T. Shevchenko, as genial artist - philosopher, in his work reached the highest level of perfect imaginative perception and reflection of history His writings are unsurpassed images of the Ukrainian people life.*

***Keywords:** T. Shevchenko, historical images, image studies.*

З огляду на історичну значимість постаті Т. Шевченка як геніальної особистості науковці нерідко схильні вбачати в ньому не лише талановитого

митця, але й активного громадського діяча, філософа чи навіть історика України. Однак, попри наявність у Т. Шевченка значної кількості поетичних творів з історичної тематики, ці твори автор ніколи не прагнув представити у вигляді історичних досліджень чи певного вичерпного і фахового історичного аналізу. Філософські осягнення поета ймовірно також не слід розглядати як продукти філософування. Історичність та філософічність поетичних творів Т. Шевченка, передусім, полягає в їхньому особливо чіткому, яскравому та достовірному відображенні суспільних поглядів на дійсність, історичне минуле та перспективи етнічно-соціального розвитку українських земель.

Аналіз останніх досліджень дає підстави стверджувати, що в сучасному шевченкознавстві окреслився окремий напрям, що ґрунтується на методологічному та фактологічному аналізі поетичних творів Т. Шевченка – історичних оповідань, описів чи навіть філософських тлумачень історії.

У 1991 р. Г. Сергієнко стверджував: «Праця Т. Шевченка в Київській археографічній комісії справила благотворний вплив на формування його революційно-демократичних переконань і матеріалістичного розуміння історичного процесу, усвідомлення того факту, що народ як творець матеріальних і духовних цінностей був рушійною силою історії. Завдяки інтересу до історії, археології, етнографії, фольклору, старожитностей України під час служби в Київській археографічній комісії великий Кобзар став основоположником української революційно-демократичної історіографії» [1, с. 54]. Цей же автор доводить, що «він мав ґрунтовні знання з історії, мистецтва, літератури, етнографії, фольклористики, політичної економії, філософії, археографії, археології та інших суспільних наук» [1, с. 43].

Київський дослідник літературної творчості Кобзаря В. Мовчанюк робить висновок про те, що в творах поета 40–х рр. XIX ст. «започатковується патріотична історіософія Шевченка, яка постала на ґрунті тодішньої української історіографії, – праць Д. Бантиш-Каменського «История Малой России» (М., 1822), Г. Боплана «Описание Украины» (М., 1832), «Історії Русів», що поширювалася у рукописних списках, – та на хвилі романтичного зацікавлення фольклором, який з появою збірників народних пісень М. Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (СПб., 1819), М. Максимовича «Малороссийские песни» (М., 1827), «Украинские народные песни» (М., 1834), «Запорожской старины» (Харків, 1833, 1834) І. Срезневського набув літературного статусу, став невичерпним джерелом колоритних образів, мотивів і тем» [2, с. 144].

Нині у шевченкознавстві також триває дискусія щодо співвідношення історії та міфотворчості у світоглядній та творчій спадщині Тараса Шевченка [3]. Зокрема, Ю. Барабаш вважає, що «фундаментальних і систематизованих історичних знань Шевченкові бракувало і не могло не бракувати» [4].

У філософських дослідженнях творчість Т. Шевченка набуває вселенського відтінку, поет у химерній уяві окремих дисертантів постає не менш як філософ усіх часів та, водночас, ідейний прабатько українців, адже «В українській культурі серед великого кола митців, які найбільш яскраво й органічно виразили національний образ світу, головне місце належить Тарасові Шевченку, особливо його поетичній творчості, що набула функції своєрідної «Євангелії українців» – тобто метатексту, в якому засобами художньої символіки опредметнено основні смисли, цінності, цілі й завдання життя українського народу в його минулому, сучасному й майбутньому» [5].

В. Яременко вважає нібито твір «Гайдамаки» дає підстави констатувати, що той базовий інститут політичної системи суспільства, який ми називаємо державою, Т. Шевченко вважав необхідною умовою на історичному шляху етнонаціонального утвердження будь-якої спільноти, наголошуючи на своєчасності появи цього інституту і його адекватності» [6, с. 165]. Цей же автор доводить, що «за формальною ознакою «Гайдамаки», можливо, є «найкривавішою» поемою у світовій літературі. Але по суті це не так, бо маємо справу, як і в інших Шевченкових творах, із символікою крові. У християнстві вона пов'язана з розпінанням Христа. Її гіперболізоване нагромадження в поемі є засобом нагадування через вплив на емоційно-психологічну сферу людини про те, як в історії люди розпорядилися Христовою наукою» [6, с. 167]. Отже, автор історичної поеми «Гайдамаки» постає в цьому дослідженні не менш як теоретик етнічного державотворення та догматик ортодоксального християнства.

Про глибокі теоретичні знання Т. Шевченка та фахові дослідження ним історії пише й Н. Кузьмінець. «Геній і талант Т. Г. Шевченка – вважає автор, – були всеосяжними: поряд із поезією і художньою творчістю він займався вивченням історичного минулого українського народу, був глибоким цінителем пам'яток історії і культури» [7].

Мета нашого дослідження полягає у доведенні історичності поетичних образів минулого в поезії Т. Шевченка, спростуванні тверджень щодо історіографічності чи, навпаки, недостатньої історичної належності поетичних творів автора, знаходженні непоборної істини в тих його образах, котрі стосуються історичного минулого України.

Поетичні твори Т. Шевченка, на відміну від окремих релігійно-патетичних, революційно-вulgарних, замовно-ідеологічних та будь-яких інших навколо-поетичних суджень про них, залишаються зразками досконалої та змістовної, хвилюючої і неперевершеної національної поезії, написаної гарячим серцем трохи ображеного, жалісливого і песимістичного, а проте терпеливого, непіддатливого та неповторного українця, що був глашатаєм заповітних селянських мрій та багатовікової скорботи, вмістилищем всеохоплюючої народної пам'яті і бунтівного духу спротиву злу, насильству й неправді.

М. Тарасова у статті «Романтична історична візія України Тараса Шевченка» слушно зауважує, що «усе дитинство Шевченка пройшло у розповідях про славетні події гайдамаччини, які розгорталися більшою частиною саме на землях рідної Шевченкові Черкащини, та героїчні вчинки козаків Запорізької Січі. Усе це залягло у підсвідомості і виринуло назовні в найбільш потрібний для митця момент, тоді, коли він потребував підтримки і вона з'явилася в образах рідних і близьких змалечку, нехай навіть уявних» [8, с. 210].

Ще у 1939 р. Т. Шевченко писав своє знамените:

*Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, –
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну... [9, с. 51].*

У коротких рядках поетичного тексту Т. Шевченко досконало виклав основне призначення історичного змісту своїх творів. У пошуках «щирої правди, а ще, може, й слави» думки поета звернені до Батьківщини. Образ рідної землі, її народу, її минулого – ось головний зміст поезій Т. Шевченка, написаних на чужині. Перебуваючи в молоді роки в ізольованому етнічно-культурному середовищі, поет і сам став носієм народно-історичної пам'яті, повноправним представником окремої самобутньої культури, основні виміри якої відображено в більшості його поетичних творів. Для поета його етнічне минуле – це, передусім, образи власного народу з його хронологією перемог та поразок, одвічними карбами величі та скорботи, власними вимірами буття.

Етнічне минуле для Т. Шевченка зосереджене в історичній пам'яті, глашатаями якої були в його часи численні співці-кобзарі.

*Гра кобзар, виспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками... [11, с. 45].*

Історія українського народу у баченні Т. Шевченка постає не як хронологія суспільно значущих подій, для поета важливою є етнічна ідея історії.

*Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі [12, с. 62].*

Історія має значення лише тоді, коли вона є виявленою в минулому точкою відліку майбутнього. Такою історичною точкою відліку для України в роки молодості Т. Шевченка була козацька воля, що асоціювалася із славою вітчизни. Поетові історичні образи того часу сповнені патріотизму і є швидше не історичними розповідями про минуле, а навпаки – розповідями-очікуваннями чи, по-іншому, історичними мріями. Історичні образи, романтичні за своєю природою, сповнені оптимізму та віри у майбутнє. В тих же таки «Гайдамаках» Т. Шевченко устами кобзаря Волоха промовляє:

*Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо.*

У вірші «Треті півні» цієї ж поеми Т. Шевченко знову трактує історію як героїчне минуле свого народу:

*І день і ніч твалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш –
Серце усміхнеться [10, с. 97].*

Минуле для Т. Шевченка – не спогад, воно – дороговказ. Невипадково навіть у тексті поеми «Гайдамаки» (вірш «Треті півні») поет говорить про минуле у майбутньому часі:

*...Пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе;
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля; козак заспіва;
«Ні жида, ні ляха», а в степах України –
О боже мій милий – блисне булава [10, с. 98].*

Історики та літературознавці соціалістичного штибу досить довго називали Т. Шевченка, не в останню чергу завдяки його поезії «Гайдамаки», поетом-революціонером. Ніби передбачаючи таке трактування його історичних образів як закликів до революції, поет дописав у завершальних рядках «Гайдамаків» так звану передмову: «Весело... а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло» [10, с. 129].

Практично в той же час, що і «Гайдамаки», Т. Шевченко пише поему «Слепая». Тут поет висловлює автобіографічні міркування, в яких доводить також зміну власних поглядів на історичне минуле:

*Не тот я стал, что прежде было,
И путь унылый бытия,
И ноша тяжкая моя
Меня ужасно изменили [13, с. 151].*

Поєми-плачі, поеми-скорботи мусили поступитися місцем творам-закликам, віршам, що містили дороговкази у майбутнє. Образи героїчного минулого України перестають бути лише історичними відображеннями. Проте в поемі «Слепая», написаній 1842 р., Т. Шевченко ще не бачить своєї нової ролі. Він лише констатує:

*Пойдем же, мамо, будем петь,
Пока народ не пробудился* [13, с. 173].

Носій народно-романтичної культури та етнічно-історичної пам'яті, Т. Шевченко у тридцятилітньому віці стає також носієм дещо іншої, відмінної від попередньої, культури пізнього слов'янського просвітництва. Ставлення поета як представника просвітницького панславизму до історичного минулого було задекларовано ним у «Передмові» до поеми «Гайдамаки».

Шевченкова Оксана з поеми «Слепая» вже схильна до дій, хоча протестних і ще цілковито не контрольованих. Так само й історичні сцени поетових поем наступного періоду творчості виступають лише батальними картинами. Т. Шевченко ще не аналізує українську історію, хоча вже з точністю фіксує весь її масштаб та значущість. Зразком просвітницького етапу творчості Т. Шевченка можуть слугувати поеми «Гамалія» та «Тризна». В останній поет, проте, висловлює сумніви щодо можливостей культурно-просвітницького руху:

*Великим словом божою волю
Сказать тиранам – не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка камнем побьют!* [14, с. 186].

В україномовних поезіях Т. Шевченко знову повертається до знаходження змісту історії. Поет порівнює історичне минуле України з розритою могилою та вважає, що:

*Якби то нашли те, що там схоронили, –
Не плакали б діти, мати не журилась* [15, с. 194].

У вірші «Чигрине, Чигрине...», написаному у 1844 р., Т. Шевченко демонструє особливості власного історичного аналізу історії. Він дає сувору, але цілком реалістичну картину історичних подій. Поет запитує:

*За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списками
Московські ребра?..* [16, с. 194]

Автор сам дає відповідь на наболіле у цьому ж вірші. Він не називає наслідків етнічно-політичної кризи середини XVII ст., але вбачає певний взаємозв'язок між періодом невдалих визвольних змагань та подальшим тривалим і важким періодом української бездержавності:

*Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута* [16, с. 195]

Зрештою, поет перестає бути лише співцем минулого, істориком-просвітником. Він уже визнає себе одним із тих, хто творить українську дійсність, висловлює надію на те, що актуалізація етнічно-культурних проблем дасть змогу змінити історію. Поет висловлює сподівання на таку історичну долю своєї Вітчизни:

*Може зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні
Розпанахають погане... [16, с. 196]*

Ще одним етапним зразком історичної образотворчості може слувати поезія «Сон», яку Т. Шевченко не випадково назвав комедією. (Комедійний характер поезії робить її історичний зміст менш суворим, применшеним та побутово-земним, придатним до критики і навіть висміювання). На цьому, четвертому, етапі творчості Т. Шевченко вже критично ставиться до історичної дійсності, натомість виявляє глибинні, на перший погляд, невидимі взаємозв'язки між минулим і сьогоденням. Устами неназваного тут гетьмана Петра Калнишевського Т. Шевченко промовляє від імені всієї України:

*Царю! Царю!
І бог не розлучить
Нас з тобою. Кайданами
Скований зо мною
Навік-віки [17, с. 215].*

Т. Шевченко резюмує: «Плач, Україно! Бездітна вдовице!». Разом з тим, у поезії «Сон» це вже не крик відчаю, а висловлювання програмних засад, потреби народження етнічної еліти. Результати аналізу історичного минулого України дають підстави авторові поеми стверджувати про наявність взаємопов'язаних історичних подій, хоча взаємозв'язки між ними автором ще не досить досліджено. Вони більш фаталістичні, аніж вдосталь обґрунтовані.

У містерії «Великий льох» Т. Шевченко з гумором та іронією описує хід та результати розкопок, проведених російськими державними службовцями. Думки окремих авторів щодо значних та результативних археологічних та археографічних практик Т. Шевченка значно перебільшені. Поет не аналізує їхні результати, не намагається дати віднайденим матеріалам наукове пояснення, він узагалі завершує поезію вельми буденною фразою:

*Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась [18, с. 266].*

Вірш «Стоїть в селі Суботові...» належить до кращих історико-філософських поезій Т. Шевченка. Символічним і вражаюче монументальним уже є його початок, у якому автор довершено, влучно і виразно змальовує зрозумілий та видимий йому складний історичний період:

Стоїть в селі Суботові

На горі високій

Домовина України [19, с. 267].

Поет звертається до історичної постаті Б. Хмельницького:

Занапастив єси вбогу

Сироту Україну! [19, с. 267].

Після короткого змістовного аналізу історичних подій 1654 року Т. Шевченко робить місткий символічний висновок:

Не смійтеся, чужі люде!

Церков-домовина

Розвалиться... і з-під неї

Встане Україна [19, 268].

У 1845 р. Т. Шевченко пише «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє», в якому проводить аналіз переважаючий на той час історичних поглядів та, цілком імовірно, наявної вітчизняної історіографії. Поет звертається до земляків:

Ваші славні Брути:

Раби, подножки, грязь Москви,

Варшавське сміття – ваші пани,

Ясновельможні гетьмани [20, с. 291].

У поезії «Холодний Яр» Т. Шевченко знову змальовує історичний образ Гайдамаччини, проте вже без попереднього романтизму. «Холодний Яр», що був написаний того ж 1845 р., – це полемічний твір, позбавлений яскравої і неповторної образності живого поетичного слова.

У 1847 р. Т. Шевченко знову звертається до теми козаччини, але його поема «В казематі» вже позбавлена попереднього етнічно-соціального підґрунтя. Поет блискуче володіє поетичним словом. Його влучні слова «Нас тут триста лягло, товариства як скло» можуть слугувати зразком епічної поезії. Разом з тим, поет не знаходить історичної істини в українському минулому, а його слова «Свою Україну любіть... За неї господа моліть» звучать якось приречено, вкрай песимістично та безвихідно.

У відмінному від попередніх стилі написано поезію «Ржавець». Т. Шевченко постає у ній як зрілий митець, котрий майстерно володіє словом, проте ця його поезія має вигляд доволі інформативного в історичному плані, добре скомпонованого, але позбавленого глибокого історичного аналізу твору. Згодом Т. Шевченко продовжує цю серію поезій («Швачка», «Заступила чорна хмара», «У неділеньку у святую» та ін.), у яких образно, колоритно та масштабно змальовує ті чи ті історичні події, але, позбавлений

етнічного простору, він уже не може передати могутній дух своєї епохи, всезагального спротиву, добровільного життєвого дару на вітвар вітчизняної свободи. «Поетика історичних пейзажів Т. Шевченка особлива: митець створює цілісні панорамні картини України і насичує їх знаковими для української свідомості образами-символами» [8, с. 216]. Розглядаючи символ як образ, позбавлений індивідуальності, вважаємо, що Т. Шевченко й справді створив цілісний узагальнений образ Вітчизни, позбавлений недоліків реального часу та скутого обставинами простору.

Висновки: Непересічні історичні образи, створені геніальним талантом Т. Г. Шевченка, хвилюють серце, пробуджують почуття патріотизму, віри в нездоланність українського духу. В цих образах зосереджено роздуми поета про долю рідної країни, її народу.

За життя поета формувався єдиний етнічно-соціальний простір України. Наступним етапом націотворення мало стати формування нової національної еліти. В пошуках відповіді на запитання, якою постане провідна українська верства, Т. Шевченко звертався, як і більшість романтиків, до історичного минулого рідного краю. Думки поета були звернені то до козацтва, то до гетьманства, а то до гайдамаків. Проте в результаті історичного аналізу Т. Шевченко робить неоднозначний висновок про Гайдамаччину: не оцінює її цілком негативно, але й радіє тому, що лихоліття кровопролиття і різанини закінчилося. Так само, створюючи образи українських гетьманів, поет поступово приходить до зневіри в їхню елітарність. Слова «Раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття...» звучать як вирок українській еліті минулого вісімнадцятого століття. Та навіть оспіване великим поетом козацтво вже не могло стати наново всеукраїнською елітою, оскільки далися взнаки майже два століття московського панування в Україні.

Поет полемізує з Костомаровим, захоплюється Шафариком, цікавиться діячами польської культури. Численні звертання до Бога, пошуки історичних істин у минулому античного світу, Близького Сходу тощо дають підстави констатувати про відсутність відповіді на запитання, яким буде майбутнє України. Поет бачить його то у поверненні інституту гетьманства, то у появі нових гайдамаків, то у відновленні козацької духовної культури, або навіть у єднанні українців з поляками. Т. Шевченка, за його тлумачення золотого віку України, який він, зрештою, побачив лише в неясному майбутньому, називають поетом-пророком. З іншого боку, бачення поетом майбутнього як реалізації волі його віками гнобленого народу було справді пророчим.

Історичність образів поетичних творів Т. Шевченка полягає у знаходженні підґрунтя власного творчого акту в тих історичних умовах, котрі спонукали до появи глобальних етнічно-соціальних проблем. Образність історії у поетичних творах Т. Шевченка виявилася у

знаходженні масштабу історичних образів, ритміки та напруження історичних подій, образо-символізації знакових постатей історичного часу.

Дискомфорт великої поетової душі, сповненої болю за долю України та сподівань за її майбутнє, знайшов свій вияв в образах історичного минулого. Образи української історії, переосмислені генієм великого Кобзаря, стали тривкими віхами української культури, зірковими дороговказами української національної ідеї.

1. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) / Г. Я. Сергієнко // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 43–54. **2.** Мовчанюк В. «Іван Підкова» Тараса Шевченка та проблема історичності поеми / В. Мовчанюк // Вісник Львівського університету. Серія філолог. – 2009. Вип. 48. – С. 144–152. **3.** Яременко В. І. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання / В. І. Яременко // Український історичний журнал. – 2007. – Вип. 5. – № 476. – С. 174–188. **4.** Барабаш Ю. Т. Г. Шевченко. Семантика и структура поэтического текста / Ю. Барабаш. – М., 2011. – 432 с. **5.** Даренська Т. В. Український образ світу в ключових символах поетичної творчості Тараса Шевченка / Т. В. Даренська : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності : 09.00.12 – «Українознавство». – К., 2002. – 20 с. **6.** Яременко В. І. Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (до 170-річчя виходу поеми) / В. І. Яременко // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 159–179. **7.** Кузьмінець Н. П. Т. Г. Шевченко і Поділля / Н. П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 21. Серія : Історія : збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2013. – С. 98–101. **8.** Тарасова М. О. Романтична історична візія України Тараса Шевченка / М. О. Тарасова // Вісник Запорізького національного університету. – № 2. – 2008. – С. 208–216. **9.** Шевченко Т. Г. Думи мої, думи мої / Т. Г. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступна стаття О. Гончара. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **10.** Шевченко Т. Гайдамаки / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **11.** Шевченко Т. Тарасова ніч / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **12.** Шевченко Т. Іван Підкова / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **13.** Шевченко Т. Слепая / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **14.** Шевченко Т. Тризна / Т. Шевченко // Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **15.** Шевченко Т. Розрита могила // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **16.** Шевченко Т. Чигрине, Чигрине / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **17.** Шевченко Т. Сон / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступна стаття О. Гончара. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **18.** Шевченко Т. Великий льох / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **19.** Шевченко Т. Стоїть в селі Суботіві... / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с. **20.** Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє / Т. Шевченко // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1982. – 647 с.

Рецензент, к.пед.н, професор Виткалов В. Г.